

De reiziger versus de toerist

Naam student
Studentnummer

Frieda van den Ende
s1010449

Opleiding
Bachelorwerkstukbegeleider
Datum

Nederlandse taal en cultuur
Rob van de Schoor
17-12-2020

Voorwoord

In 1877 schreef Marcellus Emants *Op reis door Zweden*. Voor mijn scriptie heb ik dit boek gelezen en onderzocht wat voor soort reiziger de man die het geschreven heeft zelf was.

Het thema voor de bachelor scriptie is *Reizende schrijvers - schrijvende reizigers: toerisme in de 19de- en 20ste- (21ste-) eeuwse Nederlandse literatuur*. Ik had moeite met het kiezen van een onderwerp. Op aanraden van mijn begeleider, Rob van de Schoor, heb ik als basis voor een roman van Emants gekozen. Tijdens het lezen van de roman en het schrijven van de scriptie maakte ik kennis met de cultuur van Zweden en een bijzondere schrijver. Het grootste probleem waar ik tegenaan liep was het vinden van de balans tussen het schrijven van een wetenschappelijk verslag volgens de regels van de universiteit en het ontplooiën van mijn persoonlijke visie op de visie van Emants. Een tweede punt dat ik lastig vond was het reisthema. Ik had zelden boeken gelezen met dit thema en me er nog nooit in verdiept. Natuurlijk was het daarom een uitdaging waarvan ik veel nieuwe dingen heb geleerd.

Graag wil ik meneer Van de Schoor bedanken voor zijn waardevolle adviezen en feedback. Verder wil ik mijn vader, mijn zus Anna en mijn goede vriend Mathieu bedanken voor het ondersteunen, meelesen, en geven van adviezen over de vorm van het onderzoek.

Frieda van den Ende
December 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding	p. 4
2. Theorie en methode	p. 7
3. Paragraaf 1: De verschillende gzes	p. 10
4. Paragraaf 2: De vormen van sightseeing	p. 22
5. Conclusie	p. 28
Literatuur	p. 29
Noten	p. 30

1. Inleiding

Reizen was een van de favoriete thema's van de Nederlandse schrijver Marcellus Emants (1848-1923). Emants studeerde in zijn jeugd rechten, maar brak met deze studie omdat zijn hart bij de literatuur en bij reizen lag. Tijdens zijn leven zag hij veel van de wereld en schreef aan de hand daarvan meerdere 'reisverslagen'; romans en korte verhalen waarin hijzelf de verteller is en alles beschrijft zoals hij het ervaart. Een aantal werken van hem die tot dit genre behoren zijn *Langs den Nijl* (1884), *Uit Spanje* (1886) en *In Bosnie en Herzegovina* (1901). De roman echter die in mijn scriptie centraal staat is *Op reis door Zweden* (1877). Dit was een van Emants' eerst gepubliceerde reisverslagen.

In *Op reis door Zweden*¹ begint Emants met een inleiding waarin hij zijn kijk op het reizen weergeeft. De eerste regel luidt:

Wie op reis is geweest brengt indrukken mede (p. 7).

Het zijn de subjectieve indrukken van reizigers die naar Emants' mening een reisverhaal interessant maken, zowel voor de bewoners van het land als voor reizigers. Maar hij gaat direct dieper in op de eerste regel:

Onbetwistbaar is die stelling niet. Het 'reisje maken' is zodanig mode-artikel geworden en door vereenvoudiging der vervoermiddelen zodanig in ieders bereik gesteld, dat men van de jaarlijks uitvliegende toeristen gerust drie vierde gedeelte op zij kan zetten als brengende weinig ofte geen indrukken mee naar huis. Dit drie vierde gedeelte bestaat geheel uit de reizigers voor plezier, anders gezegd de reizigers, die trachten te ontsnappen aan de verveling. Het overblijvende één vierde deel bestaat uit reizigers voor wetenschappelijke doeleinden, voor kunst, voor torpedostelsels², voor mensenkennis enzovoort enzovoort, in 't algemeen dus uit reizigers, die indrukken zoeken, die zien, die luisteren, die lezen en die denken (Idem).

Hoewel Emants aangeeft als een eenvoudige toerist zonder doel naar Zweden te zijn gegaan, deelt hij zichzelf in bij het laatste vierde deel uit de toerismegroep. In de zestien hoofdstukken die volgen, bezoekt hij vrijwel elke keer een of meerdere steden of dorpjes in Zweden. Op elk van deze plaatsen, en over de reis ernaartoe, beschrijft Emants wat hij meemaakt en hoe hij het ziet. Hij schrijft vanuit het ik-perspectief, maar wanneer hij met buitenlanders samen is, noemt hij zichzelf wel eens 'de Hollander', waarschijnlijk om een cultureel verschil aan te duiden.

¹ Voor dit werkstuk maak ik gebruik van de editie uit 1983: Emants, M. (1983). *Op reis door Zweden*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

² In 't bijzonder naar Zweden voor dit doel.

Naast zijn eigen indrukken van Zweden, suggereert Emants een paar keer hoe de Nederlandse schrijver Gerard Keller het beschreven zou hebben. Keller schreef in 1860 het boek *Een zomer in het Noorden*:

Nadat Gerard Keller in boeiende stijl en met een prijzenswaardig streven naar juistheid in zijn *Zomer in het Noorden* ons een beeld heeft geschonken van Zwedens bekoorlijke hoofdstad met haar luchthartige inwoners, haar bloedige herinneringen, hare *schweitzeriën* en haar grisetten, blijft er voor de latere toerist slechts over met verwijzing naar Kellers werk de veranderingen aan te geven, die Stockholm's voorkomen in de laatste vijftien jaren heeft ondergaan, en hier en daar een kleine onnauwkeurigheid in de beschrijving van onze bekende verteller te verbeteren (p. 143).

Naast de verwijzingen naar Keller neemt Emants in de roman ook een aantal korte gedichten op van de Joodse dichter Heinrich Heine, die bekend stond om zijn kosmopolitisme.³

In Lappland sind schmutzige Leute
Plattköpfig, breitmaulig und klein,
Sie kauern ums Feuer, und backen
Sich Fische und quäken und schrein (p. 61).

Waarschijnlijk betreft hij Keller en Heine juist in zijn roman omdat hun visie anders lijkt dan de zijne. Uit de citaten kun je opmaken dat Kellers beschrijving nogal zwartwit is en dat Heine niet veel onderscheid maakt tussen het leven en de cultuur van verschillende landen. Hoewel het geciteerde gedicht van Heine dat onderscheid juist wel maakt, of dat het in elk geval een negatieve beoordeling van het land Zweden is, is het gedicht vermoedelijk sarcastisch bedoeld.

Emants sluit het laatste hoofdstuk af met een gedicht van hemzelf, waarvan het eerste en het laatste couplet luiden:

En toen 't verlaten land de blik ontvlood,
Die luttel tijds er vorsend door mocht trekken,
Ten einde in al wat voorspruit uit zijn schoot
Ook hier dezelfde levenskern te ontdekken (p. 229)

Dan keer ik tot u weer, mijn zwerveling,
En wek 't verleên dat sluimert bij de doden
Weer voor u op in trouwe spiegeling,
Ik, die alleen u rein genot kan schenken:
Uw levensgezellin: herinnering'! (p. 234)

³ Wereldburgerlijkheid

Wat Emants hiermee lijkt te willen uitdragen is dat hij hoopt dat anderen zijn kijk op de gemaakte reis zullen delen, en dat hij, net als op al zijn andere reizen, de opgedane ervaringen nooit zal vergeten.

Keller, Heine en Emants zelf kijken blijkbaar alle drie op een andere manier tegen Zweden aan. Om die reden lijkt het mij interessant de verschillende manieren van het ervaren van een buitenlandse reis te onderzoeken. De indeling die Emants maakt van het driekwart aantal reizigers die slechts voor hun plezier reizen en de resterende groep, speelt hierin een rol. De voorlopige onderzoeksvraag is zodoende: Wat maakt het verschil tussen een reiziger en een toerist?

2. Theorie en methode

Om onderzoek te doen naar *Op reis door Zweden* maak ik gebruik van primaire bronnen op het terrein van toerismestudies. Aan de hand van deze bronnen analyseer ik het reisverslag door een duidelijke onderzoeksvraag en bijbehorende deelvragen te formuleren. De twee bronnen die ik gebruik zijn *The Tourist Gaze 3.0* (Urry, J. & Larsen, J., 2011) en *The Ethics of Sightseeing* (Maccannell, D., 2011).

Om mijn onderzoeksvraag concreet te maken, ga ik onder andere uiteenzetten op welke manieren Emants kijkt naar het land en de bewoners. Dit zal uiteindelijk helpen te bepalen in welke categorie hij in *Op reis door Zweden* is in te delen. Elke reiziger kan immers op andere dingen letten tijdens de reis, afhankelijk van bijvoorbeeld zijn interesse of de mensen met wie hij samen reist.

Urry onderscheidt in zijn theorie verschillende 'gazes': manieren van kijken (Urry, p. 19-20). Het gaat hier om het soort indrukken dat een reiziger krijgt van het land, de bewoners en alles wat op zijn pad komt. Urry behandelt in totaal acht van deze perspectieven.

De eerste is de romantic gaze: de persoonlijke, misschien enigszins spirituele zienswijze. De invloed van anderen speelt hierin nauwelijks tot geen rol. Het gaat om de individuele indrukken die iemand krijgt. Deze gaze heeft ook te maken met indrukken die de reiziger aan het denken zet over wat hij ziet of ervaart. Een gebruikelijke opvatting wordt niet automatisch aangenomen.

Ten tweede is er de collective gaze: het tegenovergestelde van de romantic gaze. Bij de collective gaze gaat het juist om het oordeel van anderen én om het samenzijn met anderen. Denk hierbij aan populaire vakantiebestemmingen als Las Vegas, Barcelona en Parijs. De mening van een individualist wordt hier beïnvloed door die van de groep. Deze eerste twee gazes zijn eigenlijk de belangrijkste. De gazes die Urry nog meer onderscheidt, bevatten elementen van zowel de romantic als de collective gaze.

De derde is de spectatorial gaze: de glimpen die de reiziger opvangt wanneer hij bijvoorbeeld in een bus of op een boot zit. Deze manier van kijken is vanaf een afstand en meestal vluchtig.

De vierde is de reverential gaze: eerbied voor de cultuur en/of het geloof van het bezochte land. Zoals wanneer een reiziger naar de kerk gaat of deelneemt aan een traditionele gebeurtenis of ritueel.

Ten vijfde is er de anthropological gaze: de reiziger verdiept zich in de geschiedenis en de cultuur van het land, en probeert van bepaalde symbolen of onderdelen de historische achtergrond te herkennen. Tot deze gaze behoort ook het eventuele racisme, aangezien het verleden en de culturele gebruiken van een ras doorgaans de aanleiding zijn tot vooroordelen.

Ten zesde is er de environmental gaze: de reiziger let op de voetafdruk die hij als toerist op het land zet. Het gaat hierbij niet zozeer om de ecologische voetafdruk maar om de invloed van het toerisme op bijvoorbeeld de samenleving of de cultuur.

De zevende gaze is de mediatised gaze: de reiziger heeft aandacht voor geschikt beeldmateriaal. Soms voor foto's, maar ook voor documentaires of filmopnames. Een goed voorbeeld van zo'n plek is Hollywood. Het kan ook gaan om

mooie natuurgebieden. Een ander aspect van deze gaze is dat de reiziger de plaats ervaart zoals de media (foto's, filmopnames etc.) die heeft voorgesteld. Het is de vraag of de reiziger de 'beloofde' ervaring wel of niet heeft.

De achtste en laatste gaze die Urry onderscheidt is de family gaze: de reiziger heeft oog voor de meest geschikte bestemmingen voor gezinnetjes, zoals je die ook vaak ziet op vakantiefoto's. Deze gaze staat erg dicht bij de collective gaze, je gaat tenslotte met je familie op reis.

De acht gazes staan niet los van elkaar, maar hebben vaak veel met elkaar te maken. Ik ga kijken welke gazes van toepassing zijn op Emants.

Waar Urry zich met name richt op de manieren van het bekijken van wat je op je reis tegenkomt, richt Maccannell zich vooral op het bekijken van bezienswaardigheden, ofwel 'sightseeing.' Het gaat niet alleen om bezienswaardigheden, maar ook om activiteiten met betrekking tot bezienswaardigheden. Sightseeing bestaat uit de bewuste acties die iemand onderneemt wanneer hij op reis is, bijvoorbeeld een bezoek aan de plaatselijke musea. Sightseeing heeft altijd een doel. Het is niet iets dat je overkomt.

Natuurlijk staan de zienswijze van Urry en van Maccannell dicht bij elkaar. Sightseeing gaat over wat een reiziger allemaal ziet, terwijl gazes gaan om h e een reiziger iets ziet. Maar de gazes kunnen sightseeing beïnvloeden, omdat ze vaak bepalend zijn voor de dingen die een reiziger wil bezichtigen. Andersom kan uiteraard ook. Een bezienswaardigheid die veel indruk maakt, laat soms een nieuwe manier van kijken ontstaan.

Maccannell citeert in zijn werk de planoloog Robert Mugerauer.⁴ Met dit citaat wil hij aangeven dat sightseeing toegankelijk, maar niet noodzakelijk is voor toeristen. Mugerauer somt allerlei vormen op van de doelen van sightseeing:

Genieten van de natuur, ontsnappen aan routine en verantwoordelijkheid, lichamelijke uitdaging, creativiteit, ontspanning, sociaal contact, nieuwe mensen ontmoeten, heteroseksueel [sic]⁵ contact, familiecontact, statusherkenning, sociale macht, altruïsme, het stimuleren van zoeken, zelfactualisatie, presteren vanwege een uitdaging of een competitie, saaiheid vermijden en intellectuele esthetiek (Maccannell, p. 42).

Volgens Maccannell is sightseeing de enige activiteit die door elk soort reiziger kan worden gedaan. Het gaat om connecties met natuur, erfgoed, andere mensen en hun karakter. Bij de stereotiepe toerist denk je aan iemand die van de ene attractie naar de andere holt, foto's maakt, winkeltjes afstruint voor souvenirs en de rest van de dag ligt te zonnebaden of aan het skiën is. Maar in tegenstelling tot sightseeing zijn deze activiteiten niet voor elke reiziger aantrekkelijk of mogelijk. Met de theorie van Maccannell kan ik de sightseeing benoemen in *Op reis door Zweden* en zien wat het over Emants zegt. Om mijn onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, beperk ik

⁴ Robert Mugerauer, "Architecture and Urban Planning: Practical and Theoretical Contributions," in *Handbook of Tourism Studies*, eds. Tazim Jamal and Mike Robinson, 719-771 (London: Sage, 2009), 734.

⁵ Aldus

me echter tot sightseeing die volgens Emants het verschil aantoont tussen een reiziger en een toerist. Deze sightseeing koppel ik aan de eerder besproken gazes van Urry. Emants maakt zelf een onderscheid tussen reizigers en toeristen. In de inleiding van mijn scriptie stond al dat hij toeristen beschouwt als mensen die enkel reizen voor hun plezier, en reizigers als mensen die reizen voor wetenschappelijke doeleinden, kunst, mensenkennis etc. Volgens Emants krijgt de eerste groep nauwelijks of geen indrukken van de reis. De tweede groep wel, omdat die daar juist naar op zoek is. Emants beweert zelf bij de tweede groep te horen.

Aan de hand van *Op reis door Zweden* en de studies over toerisme kan ik de concrete hoofdvraag beantwoorden: Is Emants werkelijk in te delen bij het kwart uit zijn verdeling van reizigers en waarom? Deze vraag beantwoord ik door middel van de stappen die ik in deze paragraaf heb besproken. Samengevat zal de kern van mijn onderzoek dus uit twee deelvragen bestaan:

1. Welke gazes heeft Emants in *Op reis door Zweden*?
2. Welke vormen van sightseeing komen voor in het reisverslag en hoe staan ze in verband met de gazes?

Deze vragen zal ik beantwoorden in mijn conclusie. De antwoorden op de twee deelvragen zullen leiden tot een antwoord op de hoofdvraag, omdat ze duidelijk maken wat voor een reiziger Emants is. Waar ik rekening mee moet houden is dat Emants het reisverslag publiceerde in 1877 en Urry en Maccannell hun bevindingen in 2011. Hun theorieën over toerisme zijn daardoor veel recenter dan de mening van Emants. Het is de vraag of hij volgens de moderne theorieën van Urry en Maccannell ook thuishoort in de groep van de reizigers. In bijna anderhalve eeuw tijd hebben er zeker veranderingen plaatsgevonden op het gebied van reizen en toerisme.

3. Paragraaf 1: De verschillende gazes

Emants maakt bijna de hele reis alleen. Dit wijst er nog niet op dat de romantic gaze in zijn verslag centraal staat. Wat hier wel op wijst is dat hij het reisverslag voornamelijk schrijft vanuit zijn persoonlijke indrukken en zich niet veel aantrekt van de mening van de mensen die hij onderweg ontmoet, of dit nu bewoners zijn of andere reizigers. Soms heeft hij gezelschap, of tenminste aanspraak wanneer hij op een boot of in een rijtuig zit, naar een café gaat etc. Hoewel hij de gesprekken die hij voert analyseert en daarmee zijn eigen mening weergeeft, lijkt de mening van anderen weinig invloed te hebben op zijn kijk op het land of de bewoners.

Zo luistert hij bij aankomst in Zweden op een boot naar een Zweed die zijn vaderland de hemel in prijst:

'Helaas! ook in Zweden is de nieuwe tijd reeds sterk doorgedrongen, in de grote, veelbezochte steden, maar reis op het land mijnheer, bezoek de kleine steden, en ik verzeker u nergens zal u voor weinig geld zo ruim en goed bediend worden. Eten volop, kamers, waarin men een bal kan geven, bediening op uw wenken, mooie meisjes te kust en te keur en mannen, de goedhartigheid en hulpvaardigheid in persoon. Daarenboven zal u bijna altijd door gediensstige vrouwen bediend worden en niet door buigende kosmopolitische fooienstroppers, alias kelners.'

Natuurlijk hield de heer *Holländare* alles voor snoeverij, maar reeds hier voelt hij zich verplicht te erkennen dat er ontzaglijk veel waarheid was in de woorden van de Zweed (Emants, p. 13).

Emants gelooft niet per se dat het in Zweden beter is dan in andere landen, maar weet uit ervaring dat het in kleine steden en dorpen goedkoper, authentieker en aangenamer is dan in grote steden. Hij is bekend met het kosmopolitische.

Dit is nog een argument waarom Emants de romantic gaze hanteert. Behalve de grote steden, waar veel toeristen komen, bezoekt hij op zijn reizen dus ook kleine plaatsen waar de sfeer van het land soms beter te merken is. Hiermee onderscheidt hij zich van massatoeristen, die een sterke collective gaze hebben, omdat ze het land zien op de manier waarop de meeste toeristen het zien. Dit sluit echter niet uit dat deze toeristen niet dezelfde opvatting over authenticiteit kunnen hebben als Emants. Waar het om gaat is dat Emants zich los maakt van de gebaande paden en zijn eigen weg gaat, waarbij hij op zijn eigen manier naar het land en zijn individuele ervaringen kijkt. Wat ook blijkt uit het bovenstaande citaat is dat Emants niet onder de indruk is van de grootspraak van de Zweed. Hij houdt het immers 'natuurlijk voor snoeverij'. Hier valt opnieuw uit op te maken dat hij zijn zicht op dingen niet zomaar laat beïnvloeden door andermans woorden. Dit kan duiden op een romantic gaze, maar het kan ook of tegelijk duiden op een pessimistische, subjectieve kijk.⁶ Ziet Emants alle lovende woorden van mensen in het reisverslag als snoeverij? Op deze vraag zal ik terugkomen bij de interpretatie van andere citaten.

⁶ Dit is geen gaze die Urry onderscheidt

Voordat ik verder in ga op deze collective gaze, wil ik nog een voorbeeld geven van de romantic gaze die bij Emants te zien is. Behalve de gewone persoonlijke indrukken die hij krijgt, heeft hij af en toe namelijk ook gedachten met betrekking tot het spirituele, wat eveneens behoort tot de romantic gaze.

In het hoofdstuk waar Emants het dorp Trolhättan bezoekt, stelt hij zich voor hoe God en andere aardgeesten het landschap geschapen hebben:

Boven op de berg staat een kerkje, en op zon- en feestdagen begeven zich de gemeenteleden in hun beste kleren daarheen om bij orgelklank God te danken voor de overwinning op zijn gevormachte dienaar behaald. Toch zijn zij niet hovaardig op de goede uitslag van de strijd en evenmin huichelen zij wanneer zij in 't gewijde gebouw nederknielen. zij vinden alles doodeenvoudig en twifelen er niet aan of zoals het is, zo behoort het ook te zijn. Nog blijven de eeuwige ijsvelden⁷ over ter onderzoeking en bestrijding. Mijn beste wensen voor de overwinning! (p. 33-34)

Het gehele hoofdstuk beschrijft Emants hoe vanuit het christelijk geloof de plaats Trolhättan moet zijn ontstaan. Bij deze beschrijving laat hij zijn fantasie een grote rol spelen, wat wijst op de romantic gaze. Het citaat bestaat uit de laatste zinnen van het hoofdstuk, waarin Emants zegt dat God het uiteindelijk van de aardgeesten heeft gewonnen en de plaats heeft weten te scheppen. In de kerk komen de bewoners samen om God hiervoor te vereren en te danken. Deze gelovige mensen zijn noch hoogmoedig noch op een valse manier bescheiden. Ze geloven heilig in God en beschouwen wat hij gedaan heeft als de norm.

Deze omschrijving past niet alleen binnen de romantic gaze maar ook sterk binnen de reverential gaze. In deze gaze ging het om het geloof van het land en de houding die de reiziger hiertegenover heeft. Emants brengt het christelijk geloof ter sprake, maar het lijkt er niet op dat hij er zelf een aanhanger van is. Tenminste, op geen enkel moment spreekt hij van een verband tussen hem en de bewoners van Trolhättan. Zelf staat hij buiten deze groep. Waarschijnlijk gelooft hij eerder in het rationele dan in de theorie dat God de aarde heeft geschapen. Op het laatst heeft hij het immers over eeuwige ijsvelden die nog te onderzoeken en te bestrijden zijn. Met bestrijden bedoelt hij in figuurlijke zin de strijd tussen God en de aardgeesten, van wie de laatsten de schepping proberen tegen te gaan. Met onderzoeken bedoelt hij dat er nog altijd geen antwoord is op de vraag wat volgt na de dood. Het is opvallend dat Emants met deze vraag, in de laatste zinnen na een heel hoofdstuk over de schepping door God, blijk geeft van nuancering. Dit geeft mij de indruk dat hij zelf in deze nuancering gelooft. En uit de allerlaatste zin van het hoofdstuk wordt het voor mij echt duidelijk dat hij de lezers van zijn verslag wil aanzetten over de kwestie van het geloof en het rationele na te denken. Dit omdat hij de uiteindelijke winnaars van de kwestie het beste toewent.

Tot slot van de interpretatie van het citaat wil ik nogmaals benadrukken dat in het gehele hoofdstuk de collective gaze geen rol speelt. Emants heeft het niet over mensen die hem de beschreven indrukken hebben gegeven, dus is het aannemelijk

⁷ De dood

dat het zijn persoonlijke indrukken zijn. Het tegenovergestelde van de collective gaze, de romantic gaze, overheerst in dit hoofdstuk zeer duidelijk.

De collective gaze komt in dit reisverslag veel minder voor dan de romantic gaze. Maar juist om die reden is die interessant om te onderzoeken en daarom zal ik meerdere voorbeelden geven van momenten waarop Emants met andere mensen te maken heeft en hoe hij daarin staat. Er is maar één kort deel van de reis dat hij niet alleen maakt. Hij verkeert een tijdje in het gezelschap van een Frans echtpaar, waarvan de man hem adoreert en als de ideale reisgenoot ziet. Emants is hen echter liever kwijt dan rijk en doet meerdere pogingen om van hen af te komen, uiteindelijk met succes. Dit geeft al aan dat hij liever op zichzelf is, al kan het natuurlijk afhangen van degenen met wie je reist. Zo voert hij toch een aantal gesprekken met de vrouw van het echtpaar, Cathérine, die hem schijnen te boeien:

't Is niet voor mijn plezier dat wij reizen, mijnheer wil 't. Hij noemt het reizen de poëzie van 't leven maar ik heb nooit begrepen wat poëzie is. Een boom is voor mij een boom, of hij in Frankrijk of in Zweden groeit, op een schilderij staat of in een boek beschreven wordt. -Of de zon opkomt, ondergaat of hoog aan de hemel staat is mij volmaakt onverschillig en wanneer ik meer van lente en zomer dan van herfst en winter houd, dan is dit alleen omdat ik de koude niet verdragen kan. Men zegt dat er poëzie "dans la vie de nous autres",⁸ maar ik heb er nooit iets van gemerkt.'

'Vindt u inderdaad geen poëzie in 't huwelijksleven?'

'In 't huwelijksleven? -Neen, dat is mij nooit opgevallen. Poëzie is het onkruid van zieke hersenen. Wat ik het meest in de Zweden bewonder is dat zij geen dichters hebben.'

'Wat dat aangaat is u verkeerd ingelicht. De Zweden hebben wel degelijk dichters en goede dichters ook.'

't Is waar, ik herinner mij in Stockholm het borstbeeld van een dichter gezien te hebben, die Bellman heette. Men zegt dat hij vrolijke verzen heeft gemaakt. Kent u geen gedicht van hem?'

'Van buiten niet, maar ik heb zijn zangen boven in mijn koffer. Indien u mij vergunt zal ik het boek even halen' (p. 197).

Emants vindt in Cathérine een gesprekspartner als het gaat om (haar desinteresse voor) reizen en poëzie. Cathérine heeft op deze onderwerpen een oppervlakkige kijk en Emants wil haar graag overtuigen van de diepgang en de schoonheid van het Zweedse land en zijn poëzie. Misschien heeft dit er niet alleen mee te maken dat hij haar iets wil bijbrengen, maar ook dat hij haar probeert op te vrolijken. Het belangrijkste wat Emants uit zijn conversaties met Cathérine opmaakt is het ongeluk van haar huwelijk. Ze geeft zelf niets om reizen, maar volgt haar echtgenoot overal.

Dit is weer een mogelijk argument waarom Emants liever op zichzelf is en zich afsluit voor de indrukken van anderen. Hij doet wat hij zelf wil zonder iemand anders erin te betrekken en dus automatisch zonder iemand anders te storen. Deze keuze

⁸ In het leven van ons

valt te koppelen aan de family gaze, juist door het tegenovergestelde ervan. De family gaze hield in dat een reiziger kijkt zoals een gezin zou kijken of welke reis voor een gezin het meest geschikt zou zijn. Hier valt ook het huwelijk onder, aangezien dit twee mensen bindt als familie. Emants ziet hoe Cathérine lijdt, maar ergert zich aan haar gebrek aan lef om voor zichzelf op te komen. Niet zo zeer omdat hij medelijden met haar heeft, maar omdat hij met haar steun af zou kunnen komen van haar dominante echtgenoot. Die dringt zich aan Emants op, maar hoewel Cathérine helemaal niet wil reizen, gaat ze niet tegen hem in:

Cathérine viel mij tegen. Al mijn hoop was gevestigd op het noodzakelijk knappen van haar elastiek martelaars-geduld, maar 't scheen dat de rekbaarheid van deze stof zich aan de noodzakelijkheid in 't minst niet stoorde. Zij glimlachte slechts, en in plaats van mijn vrolijk gezelschap kwijt te zijn, waren wij weder voor een nieuwe en lastige tocht vaster dan ooit verbonden (p. 206).

Emants denkt pessimistisch over het echtpaar. Hij ervaart het stel als weinig anders dan een last. Het enige dat hij in zijn ogen van hen kan leren is dat het huwelijk geen goed idee is. Wat betreft zijn kijk als reiziger blijft hij vasthouden aan de romantic gaze, omdat hij zijn eigen kijk op het land en het reizen in het algemeen niet laat beïnvloeden door de ongeïnteresseerde Cathérine of haar overenthousiaste echtgenoot.

In een eerder citaat, waarin een Zweed Emants trachtte te overtuigen wat een goed land Zweden was, gaf ik aan dat Emants niet onder de indruk was en de woorden van de Zweed voor snoeverij hield. De vraag die ik hierbij stelde was of deze overtuigende romantic gaze Emants tot een pessimist maakte, en ik gaf aan meer voorbeelden te vinden waarmee je deze vraag zou kunnen beantwoorden. Het vrij lange, onderstaande citaat is daarom relevant. Emants bevindt zich 's avonds in een café in Falköping, waar hij wordt aangesproken door een andere reiziger:

De kleine man was Fransman, en wel artiest.

Lezer, ik weet niet of 't u gaat als mij, maar als iemand mij zegt: 'ik ben artiest' - en dit gebeurt op reis tamelijk dikwijls - dan dobber ik altijd tussen huilen en lachen, en blijf vaak lang in 't onzeker welke van beide gemoedsaandoeningen de gepaste is.

'Ik ben artiest!'

Is uw brein vervuld van ontzettende ideeën, waardoor uw haren te berge rijzen, uw knevel in zenuwachtige trilling geraakt, en uw blikken mensenhatend van de sterren naar de straatstenen en van de straatstenen naar de sterren dwalen? - of: Tracht gij door zoete gedichtjes, liefelijke tonen, treffende tafereeltjes het hart der mensheid te vermurwen, opdat uw vrouw en kinderen morgen en misschien overmorgen weer te eten zullen hebben?

'Ik ben artiest!'

Dansen uw vingers met ongelofelijke vlugheid over een paar dunne snaren, en rollen de tonen uit uw strijkstok alsof Satan zelf uw hand geleidde?...of; Sukt gij elke avond in een kaal jasje naar de bekende

lessenaar in de opera, neemt gij uw snuifje als Eleazars dochter in de kokende olie wordt gedompeld, en bemerkt gij met schrik een maneschijntje op uw knie; 'Quand il n' aura que toi pour seul bonheur.'⁹ 'Ik ben artiest!'

Ontvangt gij in uw nette salon de aanzienlijkste gasten en dartelt uw behendige hand met de schaar of het scherpe mes gewapend, in korte ogenblikken veredelend en pijnstillend over hoofden en voeten heen?... of: Ziet gij onbevredigd uw dagen voorbijsnellen zonder dat de grillige godin der glorie ooit een enkele offerande heeft aangenomen der velen, die gij op haar altaar met liefde en eerbied hebt neergelegd? 'Ik ben artiest!' (p. 41-42)

De man vindt zichzelf kennelijk heel bijzonder omdat hij artiest is, en verwacht van Emants dat die dat ook direct zal vinden, ongeacht wat voor een artiest hij dan wel mag zijn. Waarschijnlijk herhaalt hij de zin vier keer omdat hij denkt dat Emants hem niet heeft verstaan of dat de betekenis nog niet tot hem doordringt. Emants echter is op zijn reis al zo veel hoogmoedige 'artiesten' tegengekomen dat het eerder zijn spot opwekt dan dat hij erdoor onder de indruk is. In gedachten stelt hij zich voor wat het ambacht van de man exact is. Dichter, muzikant, kapper etc. Zijn uitgebreide ironie heeft geen betrekking op deze ambachten, maar op de trots die de man heeft.

Deze spot duidt opnieuw op het ontbreken van een collective gaze, aangezien Emants, net als in het citaat met de Zweed, zijn neus ophaalt voor de grootspraak die hij hoort tijdens zijn reizen. Een verschil is wel dat het eerst ging om een Zweed en nu om een Fransman. Het maakt voor Emants dus geen verschil of de snoeverij afkomstig is van een bewoner van het land of van een andere reiziger. Wat wel zo is, is dat Emants' pessimistische indruk in vrijwel elk benoemd citaat naar voren is gekomen. Hoogstwaarschijnlijk is dit kenmerkend voor hem en daarom draagt het vermoedelijk bij aan zijn keuze voor de romantic gaze in plaats van de collective gaze. Hij blijft tenslotte pessimistisch, ongeacht hoe optimistisch de mensen zijn met wie hij praat.

Na de behandeling van de twee voornaamste gazes ga ik nu over op de andere zes. De eerste daarvan was de spectatorial gaze, waarbij het ging om de indrukken die de reiziger krijgt tijdens het vervoer. Dit kan gaan om wat de reiziger op dat moment meekrijgt van het land, maar het kan ook betrekking hebben op het vervoer zelf. In het verslag van Emants is vooral dit laatste van toepassing. Het beste voorbeeld hiervan is wanneer Emants zich per boot laat vervoeren in het hoofdstuk *Op de Norbotten*. Hij beschrijft de bootreis als een gevangenisreis. Er is weinig ruimte, weinig uitzicht en de boot schommelt de hele tijd, in totaal achtenveertig uur lang:

Neen, men moet er niet aan denken, welk een mensenhaat de reiziger op kan doen, die de ruimte van een flink kippenhok met een zijner evenmensen moet delen, die zich één waskom, één waterkaraf, één venster, één kaars, en een oneven aantal spijkers om klederen op te hangen, als onverdeelbaar bezit met een onbekende ziet toegewezen.

⁹ Wanneer hij jou alleen voor geluk wil hebben

Van gelijktijdig aan- of uitkleden kon geen sprake zijn, wie zou de eerste 's avonds, wie de laatste 's morgens zijn, wie zou de drie, wie zou de vier spijkers nemen, zou het raampje volgens zijn lust dicht- of volgens mijn liefhebberij open blijven, zou hij rustig slapen of woelen, zou hij hardop dromen, zou hij..? (p. 48)

Vanwege het gebrek aan uitzicht is er in dat opzicht niet veel gelegenheid voor de spectatorial gaze. Daarnaast benadrukt Emants' beschrijving van de bootreis nogmaals zijn pessimisme. Behalve dat hij de barre omstandigheden weergeeft, zegt hij dat een dergelijke reis ervoor kan zorgen dat je een hekel krijgt aan mensen, omdat je met een hele groep op elkaar zit gepropt, geen privacy hebt en alles moet delen. Hij verkiest daarom vervoer waar je in je eentje gebruik van kunt maken, wanneer dat mogelijk is.

Het volgende citaat is er een waarin Emants voor de verandering zich positief uit over iets wat hij op zijn reis ervaart:

Het midden van Zweden, waarin de grote Väner- en Vätter-meren liggen, behoort tot de schoonste delen van dat land. Op een stille zomermorgen over die brede watervlakken stomend of langs de met dennen begroeide oevers rijdend, brengen de uitgestrekte landschappen de beschouwer in een onbeschrijfelijk weldadige, kalme stemming. Geen trotse natuurtonelen boeien en ontzetten hier tegelijkertijd, geen Hollands kleurenspeel uit vocht en damp geboren, voert hier de bebouwde, overheerste natuur in de armen der vrije kunst terug (p. 39).

Emants geniet van het uitzicht dat hij heeft vanuit de trein en vindt het zelfs mooier dan het Hollandse landschap. Maar er is zeer vermoedelijk een aanleiding voor zijn goede humeur, die ook past binnen de spectatorial gaze. Emants was deze morgen vertrokken uit een kleine herberg en liet zich per wagen naar het station vervoeren. De jongen die de wagen reed, kwam echter veel te laat en Emants legde zich er al bij neer dat hij de trein zou missen. Maar op het perron aangekomen, bleek de trein vertraging te hebben en de perronmedewerkers waren heel beleefd en behulpzaam, waardoor Emants toch niet een hele dag hoefde te wachten op de volgende trein. Hij had het een keer zeer goed getroffen met zijn vervoer en had daardoor even niet meer de neiging om pessimistisch of zelfs maar nuancerend te zijn.

De reverential gaze komt meerdere malen voor in het verslag. Hier ging het om de houding van de reiziger tegenover het geloof en de cultuur van het land. Het belangrijkste voorbeeld hiervan had ik al genoemd bij de romantic gaze, aan de hand van het citaat waarin Emants geen blijk geeft van aanhang met het christelijk geloof.

Een ander opmerkelijk citaat komt voor in het hoofdstuk *Een Sint Jansdag in Lappmarken*, waar Emants een kerkdienst bezoekt. Maar in plaats van mee te gaan in de preek van de predikant, meent hij aan sommige toehoorders te merken dat ze het grote onzin vinden. Iets waarin Emants hen niet zou kunnen tegenspreken. Hij stelt zich voor wat er in de hoofden van de toehoorders omgaat:

O! gij allen, die uw hoofden zoo ootmoedig neerbuigt, omdat gij onder het genot van het beste wat de wereld verschaffen kan de zorg en de angst voor die rekenschap opzij kunt zetten, gij, die op wat beters durft hopen en aan het eind van elk jaar nog reden meent te hebben om voor het slechte aardse te danken, komt hier in de Laplandse hut, legt uw hoofden naast ons op de vochtige bodem neer, staart uw ogen blind in de rookatmosfeer onzer woningen, voedt u met onze gedroogde vissen, begraaft u met ons acht maanden van 't jaar in de sneeuw en beweert dan nog dat ik geen recht heb om eenmaal als mij rekenschap zal gevraagd worden van zonden, die ik niet heb kunnen volvoeren, op mijne beurt rekenschap te vragen van een ellende, die ik toch zeker voor mijn geboorte niet heb kunnen verdienen (p. 119-120).

Emants ziet in elk geval tekortkomingen in het christelijk geloof, dat veel mensen in Zweden aanhangen. Zoals hij het ziet zijn de leefomstandigheden van veel mensen in Zweden armoedig, waar nog eens bij komt dat er acht maanden sneeuw valt. Hij neemt aan dat sommige van de mensen in de kerk er ook wel zo over denken, maar toch gaan ze naar de kerk om God te danken. Volgens Emants menen die mensen dus niets van hun gebed, en dat kan hij hen niet kwalijk nemen. Deze armoedige leefomstandigheden kunnen onmogelijk de straf zijn voor een begane zonde, want de mensen zijn hierin geboren. De filosofie die in hetzelfde hoofdstuk ook door Emants wordt voorgelegd is dat niemand heeft gevraagd om het leven dat God heeft geschonken, dus ben je ook niet verplicht er dankbaar voor te zijn. Opnieuw is zijn zienswijze pessimistisch, want in zijn beschreven indruk van het geloof ligt de nadruk op de duistere aspecten ervan.

In het volgende voorbeeld van de reverential gaze is Emants te gast op een feestje in de plaats Piteå. Hier merkt hij pas goed hoe het eraan toegaat op een traditioneel, huiselijk, Zweeds feestje:

Waarover de mensen in deze uithoek der beschaafde wereld zo druk te praten hadden werd mij hoe langer hoe raadselachtiger, naarmate ik nergens enig spoor van politieke discussiën kon vinden. Voor een Hollander is 't inderdaad zonderling meer dan vijf uren lang een dertigtal leden van het mannelijk geslacht bijeen te zien in druk gesprek gewikkeld, zonder dat er een minister uitgekleeft, een wet afgebroken of het voetstuk van een knap man omvergehaald wordt. Trouwens, dit was niet het enige waarover een Hollander zich op dit feest verwonderen kon en dat hij in de Zweden bewonderen moest (p. 137).

Emants verstaat niet veel van wat de andere feestgangers zeggen, maar uit de non-verbale communicatie maakt hij op dat er nergens sprake is van roddel en achterklap. Hij weet niet goed hoe hij zichzelf hierin een houding moet geven, want voor Hollanders is het bekritisieren van politici of andere hoge piefen iets dat standaard gebeurt tijdens een informele bijeenkomst. Dit voorbeeld is er daarom tegelijk een van de collective gaze, omdat Emants zichzelf definieert als Hollander. De collective gaze houdt immers niet alleen in dat de kijk van de individuele reiziger wordt beïnvloed door andere mensen, maar ook dat hij zichzelf kan indelen in een

categorie. De laatste zin van het citaat kan ik het beste verklaren aan de hand van het volgende citaat:

De burgemeester, met wie ik nog weinig woorden had gewisseld, viel mij nu met de vraag op 't lijf of er in Holland ook veel gezongen werd en of wij ook nationale liederen houden. Ik antwoordde, zoals te begrijpen is, bevestigend en haastte mij de liefelijkheid der Hollandse stemmen en de welluidendheid van het Nederlands volksgezag te roemen, waarvan men bij elk feest gelegenheid had zich op de straten te overtuigen (p. 138-139).

Emants zegt dat het begrijpelijk is dat hij bevestigend antwoordde en dat hij zich haastte om zijn eigen land te roemen. Dit is apart, want uit eerdere citaten bleek vrijwel altijd dat Emants, hoewel hij beleefd bleef, zich niet interesseerde voor andermans mening. Hij hield roemende woorden doorgaans voor snoeverij, dus waarom zou hij nu zelf willen opscheppen over zijn vaderland? Het kan zijn dat hij ironisch is, wanneer hij de burgemeester naar de mond praat. Maar wellicht komt het erdoor dat hij zich verrast en een beetje ongemakkelijk voelt op een feest met zo veel pure vrolijkheid en trots voor het vaderland. De daad wordt dit keer bij het woord gevoegd, dus Emants moet het wel geloven. Nog iets dat opvalt aan de laatste zin van het vorige citaat, is dat Emants spreekt over iets verwonderlijks en bewonderenswaardig voor Hollanders. Hij spreekt hier dus weer niet alleen voor zichzelf, maar ontwaart een groot verschil tussen de cultuur van Holland en Zweden.

Net als de reverential gaze had de anthropological gaze betrekking op de cultuur van het bezochte land. Het verschil is dat bij de anthropological gaze de reiziger zich verdiept in de geschiedenis en een beeld scheidt van de historische achtergrond.

Naast het eerder genoemde kerkbezoek gaat Emants naar een andere kerk om de architectuur te bezichtigen, en bezoekt hij in Stockholm het koninklijk paleis en musea. Hij is dus zeker geïnteresseerd in de geschiedenis en verdiept zich in de Zweedse cultuur en historische achtergrond door plaatsen te bezoeken waar hierover informatie te vinden is. In het etnografisch museum beschrijft hij uitvoerig wat hij ziet. In het volgende citaat geeft hij zijn mening over een tentoonstelling van klederdracht:

Niet weinig strekt deze verzameling, die geheel de onderneming van een privaat persoon, de heer Hazelius is, tot eer van Zweden en elke Hollander, die ze bezoekt, moet bekennen, dat dezelfde wegstervende eigenaardigheden der nationaliteit, welke hier aan de vergetelheid worden ontrukkt in ons vaderland geheel aan haar lot worden overgelaten, en gedoemd zijn om spoorloos te verdwijnen. Al hebben wij geen Laplanders met hun zonderlinge kleding, woning en huisraad, wij hebben in niet mindere mate dan Zweden, een schat van nationaaldrachten, die in een museum verzameld, een stellig niet minder belangrijk geheel zouden opleveren dan de zorgvuldig tentoongestelde verzameling in Drottninggatan, No. 71 A en B (p. 163).

Emants zegt hier dat Zweden zuiniger omgaat met spullen uit vroegere tijden dan dat Holland dat doet. Hij kent in Nederland kennelijk geen musea waar kledij uit vroegere tijden is te bezichtigen, maar hij denkt dat zulke tentoonstellingen wel veel bezocht zouden worden en rendabel zouden zijn. Vanuit de anthropological gaze lijkt hij dus te vinden dat Zweden meer waarde hechten aan de geschiedenis van hun land dan Hollanders. Dit geldt niet alleen voor musea maar ook voor Zweedse individuen, aangezien de verzameling in het citaat privébezit is. Volgens Emants bezit Holland eveneens een schat aan klederdrachten, alleen zijn deze niet verzameld in een museum, wat de kans groter maakt dat deze schat uiteindelijk wordt vergeten.

Behalve de bovengenoemde bezoeken aan beroemde plaatsen, is er nog een voorbeeld waarin Emants zich verdiept in de Zweedse geschiedenis. In het hoofdstuk *Jönköping* raakt hij aan de praat met een veteraan die hem tracht in te wijden in de vaderlandsliefde, wat niet goed lukt omdat Emants moeite heeft hem te verstaan:

Ik dacht toen aan mijn blauw¹⁰gebrilde vaderlandsverdediger in wie ik reeds het vaststaande type van den Zweedse soldaat had willen zien, dankte mijn metgezel voor de waarschuwing en besloot niets van de Zweedse krijgslieden te vertellen voordat ik er iets meer van had gezien (p. 22).

Ook al begrijpt Emants niet alles van wat de veteraan hem duidelijk wil maken, hij is toch onder de indruk en wil niet te snel oordelen over de soldaten van Zweden. Hij zal wachten met hier een mening over te vormen totdat hij meer informatie heeft. Of hij dit zal doen aan de hand van de romantic gaze of de collective gaze is niet duidelijk, maar met de woorden van een bewoner gekoppeld aan zijn eigen indruk, neemt hij dit keer geen genoegen.

In de Theorie en methode had ik al gezegd dat ook racisme wordt ingedeeld bij de anthropological gaze. Emants geeft geen blijk van racisme naar Zweden, maar wel naar de Lappen die hij tegenkomt in het hoofdstuk *Lappmarken*. Dit is het Zweedse deel van Lapland. Emants ergert zich aan de taalgebruiken en de karige voorzieningen die hij daar treft, hoewel deze zaken voor het volk daar heel normaal lijken te zijn. Bij zijn aankomst beschrijft Emants als volgt wat hij ziet:

De reiziger is intussen aan wal gestapt en staat met zijn handkoffer in de ene, zijn regenmantel in de andere hand te midden van een bende gapende jongens, die in 't geheel geen moeite doen iets aan hem te verdienen, maar zich waarschijnlijk verbeelden, dat Zijne Majesteit een specimen van een nieuwe diersoort uit Stockholm op bezichtiging heeft gezonden (p. 62).

Emants praat hier niet over zichzelf maar over 'een reiziger'. Volgens hem zal iedereen die hier komt zo vreemd worden aangestaard. Hieruit blijkt dat hij Lappen als onwetend en onbeleefd beschouwt. Hierbij geeft Emants, naast de anthropological gaze, ook blijk van de collective gaze, omdat hij zichzelf rekent tot de reizigers die Lappmarken bezoeken.

¹⁰ De kleur als symbool voor loyaliteit

Naast het racisme naar het volk uit Lappmarken, hebben Emants, en de inwoners van Zweden zelf, hun vooroordelen wat betreft Engelsen. Wanneer Emants wordt afgezet in een herberg, ontdekt hij uiteindelijk wat de reden hiervan is:

De Engelsen waren er geweest. Waar veel Engelsen doortrekken met hun tal van behoeften, met den sleep van Engelse gewoonten, die zij met zich voeren, met hun verwaande onkunde op taalkundig gebied, met hun hoge prijzen, met het flegma waarmede zij zich plukken laten, daar wordt elk lid der bevolking een slimme roofvogel op de domheid van reizende beurzen, daar wordt elke reiziger een Engelsman in 't oog van de inlander en daar wordt het reizen voor ieder ander dan een Engelsman tot een ondraaglijke strijd tegen bedrog en afpersing (p. 171-172).

Het schijnt voor zowel Emants als voor de eigenaar van de herberg vast te staan dat Engelsen dom zijn. De eigenaar denkt wellicht dat hij reizigers uit andere landen ook te veel kan laten betalen. Ervan uitgaande dat Emants' conclusie over het verband tussen de afpersing en de Engelse bezoekers juist is, is er toch sprake van racisme. Niet van hem tegenover de bewoners van het land, maar van de bewoners tegenover bepaalde reizigers. Hier tegenover staat dat Emants zich in zijn verslag niet uitlaat over het feit dat het echtpaar dat korte tijd met hem meereist, en de artiest in Falköping, allebei uit Frankrijk komen. Wat deze drie mensen gemeen hebben is dat ze Emants irriteren en zich aan hem opdringen. Maar dit gedrag schrijft Emants niet toe aan hun afkomst, dus hij lijkt niet racistisch tegenover Fransen. Dit zou überhaupt een vreemd soort racisme zijn, aangezien Engelsen en Fransen geen rassen zijn. Maar het zijn in elk geval groepen met een bepaalde afkomst en achtergrond. Daarom is de anthropological gaze hier ook van toepassing.

Dit laatste voorbeeld van de anthropological gaze is tegelijk een goed voorbeeld van de environmental gaze. Deze gaze hield in dat een reiziger kijkt naar de invloed die het toerisme heeft op het land en haar bewoners. Emants merkt deze invloed omdat Zweden op een slimme manier geld weten te verdienen aan toeristen.

De environmental gaze kan ook andersom werken, namelijk dat de reiziger de invloed ziet die het land heeft op toeristen. In het onderstaande citaat beschrijft Emants dit wanneer hij in Stockholm is:

Pret is het wachtwoord der Zweden en het kenmerk hunner hoofdstad. Moge die pret nu al - voornamelijk door het overdadig gebruik van spiritualiën¹¹ - op den duur minder gunstige gevolgen na zich sleuren, voor 't ogenblik doet zij den vreemdeling aangenaam aan, en zonder veel tegenstribbelingen laat hij zich medeslepen in de stroom van 't dagelijks feestvieren. 's Morgens rijden en varen, 's avonds van het circus naar het theater, van het theater naar de muziektuinen, in ernstige ogenblikken een gang naar het museum, ziedaar de bezigheden die een acht-tot veertiendagig verblijf in Zwedens

¹¹ Alcohol

schoonste stad in een oogwenk doen voorbijsnellen en de aangenaamste indruk als algemene reisherinnering in de weggijlende reiziger achterlaten (p. 165-166).

Emants beschrijft hier mensen die op vakantie gaan, feestvieren, de hele dag allerlei leuke plaatsen bezoeken en zo een fijne herinnering overhouden aan hun bezoek aan de Zweedse hoofdstad. Dit citaat bestaat uit de laatste zinnen van het hoofdstuk, en daarom zet het Emants' mening des te meer kracht bij. Het gaat hier om vreemdelingen die geen verstand hebben van cultuur en zich laten inpakken door de collective gaze. Alleen in 'ernstige ogenblikken' bezoeken ze een museum. Emants is zelf heel anders dan dit soort reizigers. Hij bezoekt eerder musea dan circussen, theaters en muziektuinen, hij drinkt niet overmatig en hij laat zich zeker niet meesleuren in een stroom. Hij gaat, zoals ik al eerder heb gezegd, zijn eigen weg en beschrijft de dingen die hij ziet en meemaakt vanuit de romantic gaze. Dit leidt in zijn geval tot een kritische environmental gaze, omdat hij de invloed van het land op de toeristen analyseert in plaats van zichzelf ook te laten beïnvloeden. In het bovenstaande citaat uit hij zich bovendien negatief over de toeristen en hoe Stockholm als bruisende hoofdstad op hen inspeelt. Hieruit zou je opnieuw kunnen vaststellen dat Emants een pessimistische kijk heeft, omdat hij dit soort reizigers neerzet als mensen die veel drinken en zich mee laten slepen. Het bovenstaande citaat maakt zeer duidelijk dat Emants niet gezien kan worden als een van hen.

Verder richt Emants zich niet veel op de voetafdruk van het toerisme. Hij heeft vooral oog voor de voetafdruk van Zweden op de toeristen, zoals in het bovenstaande citaat. Hij ziet hiervan de invloed op zowel de bewoners als de reizigers, maar het enige verband tussen deze twee groepen dat hij legt is dat de eerste goed weet in te spelen op de tweede. De Zweden geven de (massa)toeristen wat ze willen in ruil voor geld en populariteit.

Over de ecologische voetafdruk heeft Emants het niet in zijn verslag. Als hij in zijn beschrijvingen van de Zweedse natuur al iemand aanwijst die verantwoordelijk is voor verandering, dan is het God of zijn het de aardgeesten.

Van de mediatised gaze is in het reisverslag geen sprake. Deze gaze houdt sterk verband met de collective gaze, omdat het ging om het herkennen van indrukken die de reiziger uit verhalen hoorde of op beeldmateriaal zag. Behalve dat Emants enkel reist omwille van het ervaren en beschrijven van zijn eigen indrukken, neemt hij voor zichzelf geen foto's en maakt hij geen tekeningen. Hij heeft het er verder ook niet over.

De laatste gaze is een apart geval, de family gaze. Ook hier is zo goed als geen sprake van. Emants reist immers alleen en een gezin kreeg hij pas jaren nadat hij dit reisverslag schreef.

Maar op één moment in het verslag denkt hij toch aan het idee. Dit als gevolg van zijn bewustwording van eenzaamheid. Wanneer hij 's avonds door de stad Göteborg loopt, heeft hij het vreemde gevoel dat alle mensen die er wonen en elkaar kennen, een complot smeden tegen hem. Het eenzame gevoel wordt versterkt door het licht in de huisjes van gezinnetjes, die Emants op dat moment een jaloers gevoel geven:

Er werd die avond overal vroegtijdig licht opgestoken, en naar binnen ziende in de grote huizen kon men menig gezellig toneel begluren. Voor de buitenstaander is er altijd iets bijzonder aangenaams en vriendelijks in die huiselijke familietaferelen (p. 26-27).

Al reist Emants nog zo graag alleen, het verlangen naar gezelschap en het beeld van een gezin in een gezellig huis komen toch wel eens in zijn gedachten voorbij. Dit gebeurt in het verslag wanneer hij zich een vreemdeling voelt en zich realiseert dat overal om hem heen families zijn. De family gaze lijkt in het geval van Emants dichterbij de collective gaze te staan dan bij de romantic gaze. Emants deelt zichzelf hier tenslotte in bij de categorie van mensen die geen vrouw of kinderen hebben. Dit heeft op zich niets te maken met een positie als reiziger, maar omdat hij in een vreemd land is waar hij niemand kent, versterkt dit het besef en de eenzaamheid die het kan oproepen.

4. Paragraaf 2: De vormen van sightseeing

Emants doet, net als iedere reiziger, aan sightseeing. Hij bezoekt plaatsen waarvan hij weet dat er mooie of interessante dingen te bezichtigen zijn. Dit weet hij omdat hij zich heeft ingelezen of omdat hij het van anderen heeft gehoord. In deze paragraaf geef ik voorbeelden van sightseeing in het reisverslag. Daarnaast geef ik een aantal voorbeelden van acties die Emants onderneemt die niet vallen onder sightseeing, maar wel iets zeggen over wat voor reiziger hij is. Dit doe ik om in de conclusie te kunnen bepalen of Emants een reiziger of een toerist is. Na het geven van de voorbeelden van sightseeing of andere acties, leg ik een verband tussen een of meerdere gazes uit de vorige paragraaf.

In het eerste hoofdstuk (Aankomst) zit Emants op de boot van Lübeck naar Malmö. Hij en de andere buitenlandse passagiers luisteren naar een Zweed die uitbundig vertelt over zijn vaderlandsliefde. Hierbij wordt door de passagiers gedronken en gediscussieerd over het onderwerp. Maar wanneer de bootreis ten einde is, gaat ieder zijn eigen weg en valt het gezelschap uiteen. Hoewel Malmö Emants een mooie stad lijkt om te bezoeken, kiest hij ervoor om vanwege de middernachtszon door te reizen naar Jönköping. Tijdens de bootreis leert hij nieuwe mensen kennen en kan hij ontspannen. De beslissing om toch alleen verder te reizen houdt hier verband met de romantic gaze. Ondanks dat de bootreis met de andere reizigers gezellig is, houdt hij vast aan zijn eigen plan om naar de plaats te reizen die hij gepland had. Deze bewuste actie van Emants is geen vorm van sightseeing, want hij bezichtigt of doet niets om het land te leren kennen. Hij doet hier juist het tegenovergestelde: hij stopt niet voor de sightseeing in Malmö maar reist door voor de sightseeing in Jönköping.

Het tweede hoofdstuk speelt zich dus af in de stad Jönköping. Wat Emants hier opvalt is de architectuur, waarvan hij een deel beschrijft in onderstaand citaat:

De vergelijking met Venetië is zeker uit de kleine grachten ontstaan, die aan de markt grenzen en waarover kleine bruggen zonder leuningën geslagen zijn, juist breed genoeg voor één wagen. De paleizen aan deze grachten gelegen zijn noch in gotische, noch in renaissance-stijl, maar eenvoudige dozen van planken samen getimmerd, dikwijls alleen gelijkvloers, soms van een eerste verdieping voorzien. Het merendeel is hoog rood geverfd, zoals overal in Zweden; denklijk ter wille van het schilderachtige heeft men er hier en daar een wit of geel huis onder gemengd, dat nu enigszins voornaam boven zijn rode burenen uitblinkt, vooral wanneer de zon erop schijnt (p. 19).

De vormen van sightseeing die hierbij horen zijn het ontdekken van een andere cultuur en creativiteit. Dat laatste houdt hier in dat de reiziger oog heeft voor architectuur. Kennelijk bestaat er een beeld van Jönköping als het Venetië van Zweden. Dit denkbeeld moet Emants hebben gevonden in reisliteratuur. Zijn toeristische blik wordt erdoor geleid.

Emants reist via Jönköping om daar de sneltrein naar Göteborg af te wachten. Het is niet duidelijk of hij dit doet omdat het de snelste weg is of omdat hij Jönköping graag wil bezoeken. Volgens hem is er in Jönköping weinig gelegenheid voor het opdoen van indrukken. Toch maakt hij hier sightseeing mee. Het geeft in elk geval aan dat Emants zijn tijd niet doodt met louter ontspanning. Hij verdiept zich graag in de cultuur. De gaze die hierbij aansluit is de anthropological gaze.

In het derde hoofdstuk (Göteborg) beschrijft Emants hoe groot de stad is. Hij ziet zo veel mensen, zowel bewoners als reizigers, en stelt zich voor hoe zij zich voelen in hun dagelijks leven. Het meest uitgebreide voorbeeld hiervan is wanneer hij 's avonds, terwijl het regent, uit zijn hotelraam kijkt en aan de overkant van de straat een man in een restaurant ziet zitten. Aan de manier waarop de man naar de hemel kijkt, kan Emants volgens hemzelf precies zien hoe de man leeft en wat zijn dromen en verlangens zijn: als kind droomde hij ervan een held te zijn. Toen hij ouder werd droomde hij van een geliefde en kinderen. Hoewel hij die niet heeft gekregen, is hij gelukkig met hoe het nu is:

Toch is hij nu een groot heer onder zijn kennissen omdat hij alle dagen in een restaurant kan eten, en omdat hij aan hun kinderen op verjaardagen een klein geschenk kan geven. Zij benijden hem zijn vrijheid en benijden hem zijn geld; hij benijdt hun de zorgende hand, die elke dag het eten bereidt en nu en dan voor een lievelingskost zorgt, hij benijdt hun de beminde lippen, die elke ochtend om een morgenkus vragen.

Dat alles vertelde de kleine, magere man toen hij naar het sombere zwerk keek en bij toeval ook den vreemdeling bemerkte. Wij groetten beiden, ik geloof dat wij elkander begrepen (p. 28-29).

Door tijdens zijn reis te fantaseren over hoe de levens van vreemdelingen eruitzien en het zijne eraan te spiegelen, wordt Emants zich bewust van zijn routine en verantwoordelijkheden. Een behoefte die ik afleid uit Emants' analyse van de man in het restaurant is zelfactualisatie. Dit is de behoefte om je persoonlijkheid en mentale groeimogelijkheden te ontwikkelen en te waarderen. Emants herkent zichzelf in de man en spiegelt hun levens aan elkaar. Volgens mij realiseert Emants zich dat hij vrede heeft met het leven dat hij nu leidt en het waardeert, maar hij begrijpt ook dat zo'n leven tekortkomingen kent. Al wordt het uit dit voorbeeld niet duidelijk of Emants het roer ooit nog wil omgooien, hij ziet de voor-en nadelen waar hij en de man mee te maken hebben. Er is hier geen sprake van sightseeing, omdat Emants niet gepland had iemand te analyseren en je hiervoor ook niet op reis hoeft te zijn. Maar het is toch een activiteit die hij tijdens zijn reis onderneemt. Deze actie sluit hier perfect aan bij de family gaze. Juist omdat hij en de man allebei alleen zijn, zet dit Emants aan het denken over het hebben van een familie, en de sleur die daarmee doorbroken wordt. Ik spreek hier van sleur omdat Emants zich voorstelt dat de man elke dag in hetzelfde restaurant eet en telkens hetzelfde bestelt.

Het volgende voorbeeld van sightseeing komt pas naar voren in hoofdstuk 11 (Een Sint Jansdag in Lappmarken). Hier bezoekt Emants het Sint Jansfeest.¹² De feestdag begint met een kerkdienst, waar Emants het nut niet van in lijkt te zien. Het is dezelfde kerkdienst als ik beschreven heb in Paragraaf 1, waarin Emants zich negatief uitlaat over het danken van God terwijl veel mensen in Zweden leven onder barre omstandigheden.

De rest van de dag bevalt Emants al niet veel beter. Zo is het eten precies hetzelfde als op andere dagen. Wanneer een groep feestelijk uitziende dames een lied ten gehore zal brengen, is Emants blij dat hij niet de enige is die protesteert tegen een psalm en liever een nationaal lied hoort. Maar ook al zingen de dames een nationaal lied, ze zingen zo vals dat Emants opnieuw enkel respect toont uit beleefdheid. De vorm van sightseeing die hier optreedt is het ervaren van cultuur. Emants bezoekt een nationale feestdag. De indrukken die hij opdoet zijn echter pessimistisch. Hij kijkt en luistert kritisch naar alles wat er gebeurt, maar hij lijkt zich niet te vermaken zoals je dat doet op een feestdag. De eerste gaze die hiermee verband houdt is de reverential gaze, omdat Emants indrukken opdoet van de cultuur en het geloof van Zweden. Een andere gaze is de romantic gaze, aangezien Emants zijn kijk op de activiteiten en bezienswaardigheden niet laat beïnvloeden door feestgangers die wel van de Sint Jansdag genieten.

De meeste sightseeing in het reisverslag komt voor in hoofdstuk 13 (Stockholm), waarin Emants de hoofdstad bezoekt. Hij gaat naar het koninklijk paleis, het nationaal museum en het etnografisch museum. Meer dan de helft van het hoofdstuk is hij bezig alles wat hij ziet te beschrijven. Uit zijn beschrijvingen blijkt dat hij al veel heeft gereisd, omdat hij bepaalde soorten bezienswaardigheden herkent die hij elders ook heeft gezien. En aangezien hij veel bezienswaardigheden herkent, ze uitvoerig weet te beschrijven en er zijn mening over geeft, kun je aannemen dat hij weet waarover hij praat. Het vele reizen en zich verdiepen in de achtergrond en cultuur van zijn bestemmingen hebben hem kennis verschaft waardoor hij al enigszins verstand heeft van de nieuwe bezienswaardigheden die hij ziet:

Aan drie kanten door water omringd, verrijst thans tegenover het koninklijk paleis het Nationaal museum, een van Stockholms schoonste en kostbaarste gebouwen. In 1844 keurde de rijksdag het plan goed om in één ruime en doelmatig ingerichte woning Zwedens verspreide kunst- en historieschatten bijeen te brengen, ten einde de bezichtiging gemakkelijk te maken en de bewaring met meer zorg te doen plaats hebben. In 1865 was voor de somma van 1,500,000 gulden het gebouw voltooid, dat thans zijn gastvrije deuren twee dagen in de week gratis, en de overige tegen een kleine vergoeding voor landgenoten en vreemdelingen openstelt. De stijl is een vrije samenvoeging van details uit den Renaissance-tijd, die tot een aangenaam en vooral doelmatig geheel verbonden, gesteund door de ligging op een uitstekende landtong, een zeer gunstige indruk maken (p. 153).

¹² Een christelijke feestdag op 24 juni ter herdenking van de geboorte van Johannes de Doper.

Emants is onder de indruk van het museum en noemt het een van Stockholms mooiste gebouwen. Of hij de praktische informatie in bovenstaand citaat al wist of dat een gids dit heeft verteld is onduidelijk, maar in elk geval neemt Emants het mee in zijn beschrijving. Dit geeft aan dat hij er waarde aan hecht. Elke vorm sightseeing die in dit hoofdstuk voorkomt, heeft als doel het opdoen van indrukken rondom historische achtergrond, cultuur en de verschillen tussen het verleden en het heden. De gaze die hiermee gepaard gaat is de anthropological gaze. Emants ziet allerlei bezienswaardigheden, interpreteert ze en beschrijft een verband of een tegenstelling tot bezienswaardigheden uit andere landen of tijdperken. Behalve over de voorwerpen die in het museum staan, geeft Emants soms zijn mening over andere reizigers die hij tegenkomt of over wie hij hoort. Dit gebeurt bijvoorbeeld in een zaal waar onder andere de wapenuitrustingen van vorsten en krijgslieden staan tentoongesteld:

Ja, de minachting van de museumbezoekers is zo ver gegaan, dat de directie het nodig geacht heeft aan het fiere strijdros van Gustaaf Adolf een bordje te hangen om het publiek te verzoeken de tentoongestelde helden niet aan te raken. Het respect voor de assche der afluivende vorsten is zoo diep gezonken, dat men in de Riddarholmskyrka de graven der koningen in plaats van voor vijf rijksdaalders, dagelijks voor drie stuivers bezichtigen kan, en 's zaterdags zelfs voor niemendal. Neen, ge hebt gelijk negentiende eeuw, laat ons zorgen dat er zo weinig mogelijk van ons overblijft. 't Is pijnlijk, zelfs na den dood, door 't straatpubliek uitgelachen te worden (p. 157).

Emants is ironisch wanneer hij de negentiende eeuw aanspreekt en haar gelijk geeft de geschiedenis onbelangrijk en belachelijk te maken. Hij vindt het onterecht dat het museum zo goedkoop of zelfs gratis is, omdat dit bezoekers trekt die geen enkel respect hebben voor de bezienswaardigheden en de verhalen die erbij horen. Emants heeft dit respect wel, en onderscheidt zichzelf daarmee van de doorsnee museumbezoeker.

Na zijn bezoek aan Stockholm reist Emants nog naar enkele andere plaatsen om bouwwerken te bezichtigen. Opnieuw is het doel van deze sightseeing een indruk krijgen van de historische achtergrond, en in dit geval van de architectuur van Zweden. Op het einde van hoofdstuk 15 (Uppsala) is hij zojuist verlost van het Franse echtpaar dat met hem meereisde:

In Sigtuna raakte ik eindelijk van het weinig aangename paar bevrijd. De oude heer was te vermoeid om nog verder te trekken. In het onaanzienlijk herbergje nam hij voor één nacht zijn intrek, vroeg mij de nodige inlichtingen voor de verdere reis op papier en liet mij toen alleen de drie bouwvallen bezoeken, die van Sigtuna's vroegere grootheid nog over zijn. Het nu zo armzalig dorp was in de negende eeuw een merkwaardige stad, maar na twee verwoestingen had het de kracht verloren zich weer op te richten. De zilveren poorten der stad werden in 1187 naar Rusland weggevoerd; een groot deel der inwoners vluchtte

naar Zwitserland, waarheen zij de Tell-sage overbrachten (een 'on dit'). Nu getuigen alleen de bouwvallen der kerken nog dat hier eens een grote en machtige stad gestaan heeft. Vooral de St. Pieters- en de St. Olofskerk, waarschijnlijk uit de laatste helft der 12e eeuw dagtekenend, wekken door hare zeer eigendommelijke afwijkingen van de gewone grondvorm der Romaanse basilieken zelfs bij nietbouwkundigen grote belangstelling op (p. 211).

Nu Emants van zijn hinderlijke gezelschap af is, kan hij weer alleen en ongestoord acties ondernemen en daarvan genieten. Te oordelen naar wat hij al van de bouwwerken van Sigtuna weet, heeft hij zich ingelezen. Zijn ervaring met architectuur blijkt uit zijn inschatting dat de St. Pieters- en de St. Olofskerk dateren uit de laatste helft van de 12^e eeuw. Al vaker is gebleken dat Emants vaak een pessimistische kijk heeft op zowel andere mensen als op activiteiten of bezienswaardigheden. Het feit dat hij deze pessimistische kijk in het bovenstaande citaat in elk geval niet heeft, zou te maken kunnen hebben met zijn blijdschap om van het echtpaar verlost te zijn. Het valt niet makkelijk te zeggen of deze mensen gedefinieerd moeten worden als reiziger of als toerist. Cathérine reist immers alleen omdat haar echtgenoot dat wil en haar echtgenoot maakt het gelukkig om te reizen, want volgens hem is dat 'de poëzie van het leven.' Wat hij daarmee exact bedoelt, komt niet naar voren. Het enige dat duidelijk is, is dat de Fransman graag in Emants' gezelschap verkeert, maar dat Emants er de voorkeur aan geeft alleen te reizen. Het kan ook zijn dat hij deel uitmaakt van een groep, zoals in het paleis of het museum, als hij maar niet met iemand in gesprek gaat over de indrukken die de bezienswaardigheden hem geven. Zodoende is Emants' sightseeing gekoppeld aan de romantic gaze.

Aan het begin van zijn reis, reisde Emants door naar Jönköping zonder te stoppen in de stad Malmö. In het laatste hoofdstuk van het reisverslag (Malmö), met uitzondering van het nawoord, bezoekt hij deze stad alsnog. Dit kan betekenen dat hij zich bedacht heeft en de lovende woorden over Malmö toch zelf naar waarheid wil controleren. Een andere mogelijkheid is dat Emants de hele reis al van plan was om te eindigen in Malmö. In het eerste geval zou zijn sightseeing verband houden met de collective gaze, omdat hij zich op de boot in het eerste hoofdstuk heeft laten beïnvloeden door de mooie dingen die hij van anderen over de stad hoorde. De specifieke sightseeing die Emants hier hanteert is wederom het bekijken en analyseren van architectuur. Behalve in Malmö zelf bezoekt hij ook de kerken van twee nabij gelegen steden, Lund en Ystad. Net als bij de gebouwen in Uppsala weet hij in te schatten wanneer de kerken gebouwd zijn, beschrijft hij hen met behulp van vakkundige termen en vertelt over hun geschiedenis. De hierbij behorende gaze, die ik in het eerste voorbeeld uit Stockholm al noemde, is de anthropological gaze. De vorm van sightseeing die Emants vrijwel altijd hanteert is het verdiepen in de kunst, geschiedenis en cultuur. Hij heeft hier al veel verstand van en kan daarom uitgebreide beschrijvingen geven die hij koppelt aan zijn eigen interpretaties.

In de meeste hoofdstukken van het verslag is geen sprake van sightseeing. Uiteraard ziet Emants allerlei plaatsen zoals landschappen, steden of dorpen en herbergen waar hij overnacht. Van deze plaatsen geeft hij even uitgebreide beschrijvingen als

van de kerken, feesten, musea etc. die hij bezoekt. Vrijwel alle indrukken die hij krijgt benoemt hij in zijn verslag. Maar wat het verschil maakt, is dat de eerstgenoemde plaatsen geen bewuste, van te voren vastgestelde reisdoelen zijn. Alleen wanneer Emants iets bezichtigt of aan een activiteit deelneemt omdat hij daarvoor kiest, en het niet iets betreft dat op zijn pad komt, noem je het sightseeing.

Hoewel hij van alles beschrijft, is Emants in veel hoofdstukken praktisch alleen bezig om te reizen naar de plaatsen waar hij iets wil bezichtigen. Zoals een kerk of een museum. Het kan ook gaan om een activiteit, zoals het Sint Jansfeest in Lappmarken. Emants' sightseeing kan hierom gezien worden als de kern van zijn reis, maar in verhouding tot al het andere dat hij beschrijft, hoeft het nog niet gezien te worden als de kern van zijn verslag. Aan plaatsen en activiteiten die hij toevallig ziet en meemaakt besteedt hij evenveel aandacht in zijn reisverslag als aan de plaatsen en activiteiten die hij bewust ziet en meemaakt.

5. Conclusie

Paragraaf 1 toont aan dat de romantic gaze overheerst. Wat Emants ook ziet en meemaakt, hij gaat uit van zijn persoonlijke indrukken en laat die zelden beïnvloeden door anderen. Paragraaf 2 toont aan dat Emants' belangrijkste vorm van sightseeing het bezichtigen van culturele en historische zaken betreft, met name architectuur. Hij heeft hier veel verstand van en beschrijft alles in zijn verslag uitvoerig. De belangrijkste gaze in relatie tot zijn sightseeing is dus de anthropological gaze.

Behalve de sightseeing in Stockholm en het Sint Jansfeest onderneemt Emants weinig tot geen activiteiten die de meeste toeristen ondernemen, zoals puur voor het plezier wandelen, naar shows of cafés gaan etc. Als hij al dergelijke activiteiten onderneemt, is zijn houding vaak pessimistisch. Dit pessimisme komt ook wel eens voor bij sightseeing. Pessimisme is daarom simpelweg een kenmerk van Emants en van de kritische mening die hij geeft bij alles wat hij beschrijft.

Reizen en toerisme zijn in de periode tussen de publicatie van *Op reis door Zweden* en de bevindingen van Urry en Maccannell toegankelijker en groter geworden. Dit zou voor Emants misschien niet veel uitmaken aangezien hij niet de gebaande paden volgt. De plaatsen waar hij komt zijn voornamelijk kleine steden waar geen toeristische attracties zijn. Hier staat tegenover dat door de groeiende toeristische sector niet-gebaande paden steeds zeldzamer zijn geworden. Wat dat betreft is het vandaag de dag lastiger om een reiziger te zijn in plaats van een toerist.

Emants rekent zichzelf tot de groep van de reizigers omdat die groep niet (enkel) reist voor het plezier, maar om kennis op te doen van wetenschap, kunst, mensenkennis etc. Emants' reisdoel past inderdaad hierbinnen, want het gaat hem om de historische achtergrond, de culturele gebruiken en de architectuur. Dit valt onder kunst en mensenkennis.

Mijn antwoord op de onderzoeksvraag is dus dat Emants inderdaad is in te delen bij het kwart uit zijn verdeling van reizigers, omdat zijn reisdoel cultureel en kunstzinnig is. Hij maakt veel werk van zijn beschrijvingen van de reis en neemt amper deel aan activiteiten die gemakkelijk of speciaal voor toeristen zijn.

Literatuur

Emants, M. (1983). *Op reis door Zweden*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Maccannell, D. (2011). *The Ethics of Sightseeing*. Londen: University of California Press.

Urry, J. & Larsen, J. (2011). *The Tourist Gaze 3.0*. Londen: Sage.

Noten

1. Voor dit werkstuk maak ik gebruik van de editie uit 1983: Emants, M. (1983). *Op reis door Zweden*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
2. In 't bijzonder naar Zweden voor dit doel.
3. Wereldburgerlijkheid
4. Robert Mugerauer, "Architecture and Urban Planning: Practical and Theoretical Contributions," in *Handbook of Tourism Studies*, eds. Tazim Jamal and Mike Robinson, 719-771 (London: Sage, 2009), 734.
5. Aldus
6. Dit is geen gaze die Urry onderscheidt
7. De dood
8. In het leven van ons
9. Wanneer hij jou alleen voor geluk wil hebben
10. De kleur als symbool voor loyaliteit
11. Alcohol
12. Een christelijke feestdag op 24 juni ter herdenking van de geboorte van Johannes de Doper.